

Др Радосав Туцовић*

научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

СПЕЦИЈАЛНА АКЦИЈА 1005 И УКЛАЊАЊЕ ТРАГОВА НАЦИСТИЧКИХ ЗЛОЧИНА У НИШУ 1944. ГОДИНЕ: НОВИ ИЗВОРИ

Апстракт: Чланак начелно представља општи ток Специјалне акције 1005, фокусирајући се затим путем нових извора на извођење ове акције у Нишу. С обзиром на карактер и по врх Трећег рајха важност уклањања трагова злочина, ове акције нацистичке полиције биле су веома пажљиво скриване унутар државног система, а посебно и од очију јавности. У складу са тим постоји изузетно мали број извора везаних за ексхумацију и спаљивање лешева од стране нациста пред крај рата у Србији, што ове документе свакако чини апсолутно драгоценим. Управо на том трагу, овај чланак се фокусира на саслушања тројице сведока, као и веома важне извештаје испостава Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Нишу, које су својим увидом у остатке масовних гробница отклонили сваку дилему о сахрањивању, а затим и уништавању лешева ратних жртава на Бубњу крај Ниша.

Кључне речи: Други светски рат, Окупирана Србија, Специјална акција 1005, Ниш, Бубањ, Злочини, Жртве.

*

Нацистичка идеологија у својој сржи имала је такозвани Генерални план „Исток“, који је подразумевао пре свега освајање, а затим и демографске измене у источној Европи. Главни циљ било је остварење „животног простора немачког народа“, пресељењем, али и физичком ликвидацијом милиона људи са овог простора. Тако су посебно након почетка Операције „Барбароса“ у источном делу централне, као и источној Европи извршени многобројни масовни злочини. О њима је претходних деценија, уз консултовање различитих методолошких образаца, публикована обимна и разноврсна литература, која је настојала да истражи све – од методологије злочина до идентитета жртава.¹

* radosav.tucovic@gmail.com

¹ Michael Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts: A Statistical Encyclopedia of Casualty and Other Figures, 1492-2015*, Jefferson 2017, 434-498; *Encyclopedia of Camps*

Посебно велике масовне гробнице настале су током Операције „Рајнхард“, која је подразумевала подизање логора смрти као што су Белзец, Собибор и Треблинка, као и ликвидацију Варшавског, али и других гета. Том приликом, након смрти Рајнхарда Хајдриха започела је масовна ликвидација преваходно пољских Јевреја, која је однела сматра се око милион и по живота људи који су углавном сахрањени у ближој или даљој околини ових логорских комплекса.²

Специјална акција 1005: опште одређење

Врх политичке структуре Трећег рајха био је свестан својих злочина, али и политичке опасности које трагови злочина са собом носе. Тако је још у току 1942. године донешена одлука да се највеће масовне гробнице у источном делу Европе униште и тиме умањи могућност да ови злочини буду откривени. Реализација ове операције започела је у јуну 1942. године, и у генералном смислу поверена је Хајнриху Милеру, шефу Тајне државне полиције (Gestapo). Директно задужен за спровођење акције уништења трагова злочина, са специјалним и врло широким овлашћењима, био је СС-пуковник Паул Блобел. Оперативну организацију уклањања трагова злочина у пракси су изводиле „Специјалне команде 1005“, састављене од припадника Полиције безбедности (Sipo) и Полиције поретка (Orpo), са унапред одређеним задацима. Физички део посла вршили су затвореници и логораша, који су били подвргнути веома тешком принудном раду, у изузетно сложеним психо-физичким околностима и под страховитим притиском.³

Уклањање трагова злочина извођено је тако што су масовне гробнице откопаване, из њих су уз помоћ ручних алата вађени лешеви и слагани на од земље одигнуте железничке шине. И након што је на ломачу наслаган велики број лешева, паљена је ватра уз помоћ дрвета и фосилних горива.

and Ghettos 1933-1945, I-III (ed. G. P. Megargee), USHMM 2009-2018; Gregory Frumkin, *Population Changes in Europe since 1939*, New York 1951; *Tracing and Documenting Nazi Victims: Past and Present* (ed. H. Borggäfe, C. Höschler, I. Panek), Oldenburg 2020; Dieter Pohl, *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933-1945*, WBG 2003; *The Young Victims of the Nazi Regime: Migration, the Holocaust and Postwar Displacement* (ed. S. Gigliotti, M. Tempian), London 2016; Michael Berenbaum, *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*, New York 1990; Donald Niewyk, Francis Nicosia, *The Columbia Guide to the Holocaust*, New York 2000, и др.

² Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana University Press 1987; Peter Longerich, *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press 2010, i др.

³ Yitzhak Arad, „Operation Reinhard“: Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka“, *Yad Vashem Studies*, XVI (1984), 205-239; Shumel Spector, „Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions“, *Holocaust and Genocide Studies*, 2/1990, 157-173.

После неколико сати, гомила лешева би изгорела, а испод гвоздених шина је остајала велика количина пепела, као и несагорели делови костију. Оне су надаље ручно мрвљене, а пепео расипан по околини.⁴

Тако су временом уништене велике масовне гробнице при највећим логорима. Након тога, Блобел је своју акцију наставио у окупираним деловима Совјетског Савеза. Међутим, прекретница ове акције били су војни порази Трећег рајха у Стаљинграду и код Курска, што је натерало политички врх ове државе да процес уништења трагова злочина убрза. Тако су масовне гробнице откопаване, а стотине хиљада лешева паљене широм источне Европе.⁵

Врло брзо, услед капитулације Италије и продора Црвене армије, а са друге стране и неуспешне одбране Вермахта, југоисточна Европа такође је постала предмет акције уклањања злочина. Исцепканост територије предратне Краљевине Југославије, читав низ сложених државно-правних система, као и различит степен окупационе и колаборационистичке власти значајно су отежавали уклањање трагова злочина на овом простору. Поред тога, саме појединости злочина, веома бројна и често физички недоступна стратишта у Независној Држави Хрватској (НДХ) диктирала су правац Блобелове акције. Односно, одредили су да се Специјална акција 1005 на овом простору усредсреди првенствено на окупирану Србију, пре свега из разлога што су ту масовне гробнице биле немачкој окупационој управи познате и физички лако доступне.⁶

Злочини у окупираној Србији и Нишу

Ниш је током Другог светског рата и окупације Србије за немачку управу представљао важан град. Као најразвијенија урбана средина југоисточне Србије овај град је био центар војне, управне, привредне, саобраћајне, полицијске и обавештајне делатности. У њему су стациониране изузетно важне институције као Фелдкомандантура 809, Фелдјандармерија, Полицијска обласна командантура бр. 1, затим испостава Гестапоа, обавештајни огранак Абвера, центри немачких и бугарских посадних дивизија и читав низ других инситуција на којима се темељио окупациони апарат.⁷ Поред

⁴ Yitzhak Arad, „Operation Reinhard“, 205-239.

⁵ Andrej Angrick, *Aktion 1005: Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen*, Göttingen 2018; Spector, „Aktion 1005“, 157-173.

⁶ Angrick, *Aktion 1005*, 909-913.

⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 135-137; Драгољуб Дејановић, Драгослав Живковић, Мирослав Миловановић, Ђорђе Стаменковић, *Ниш у вихору Ослободилачког рата (1941-1945)*, Нови Сад 1968, 114-118; Мирослав М. Миловановић, *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, Београд – Ниш 1983, 18-28.

тога, Ниш је био и центар колаборационистичких институција, па је тако већ на самом почетку окупације у том граду обновљен управни апарат Моравске бановине.⁸ Касније се од 1942. године прешло на организацију управне колаборационистичке власти преко 14 округа, па је Ниш постао и средиште Нишког округа.⁹ Овај град постао је и центар главних полицијских формација домаћег порекла под окупацијом. Тако је у Нишу формирана Команда Српске државне страже (СДС) нишке области, као и њој подређена Команда СДС-а округа нишког.¹⁰ Поред свега наведеног Ниш је био и град у коме је заснована испостава колаборационистичке Специјалне полиције, задужене за бробу против политичких противника окупационог поретка.¹¹

Међутим, паралелно са успостављањем окупационог система, на територији Ниша и околине постали су активни и будући покрети отпора. У корист Комунистичке партије Југославије (КПЈ) деловао је Окружни комитет, са партијским секретаром Сретеном Младеновићем и око 70 чланова партије.¹² Иако то није било бројно стање које спада међу јаче окружне комитете КПЈ, Ниш је одмах након почетка напада Трећег рајха на Совјетски Савез дошао на радар првих антикомунистичких акција полиције. Тако је већ у првим данима након 22. јуна 1941. године између осталих великих градова и у Нишу извршена рација и спроведена хапшења лица оптужених за комунизам.¹³ Многи од њих постали су и први заточеници Логора на Бањици, већ на самом почетку његовог постојања.¹⁴

Ниш је са једне стране био центар многих окупационих институција, док је са друге стране у околини овог града већ током јула 1941. године почео да се развија комунистички покрет отпора.¹⁵ Одговор окупатора био је жесток, па је у Нишу успостављен и систем репресивних инструмената и мера, којим се покушало сузбијање отпора.

У Нишу је најпре формиран заробљенички логор.¹⁶ Међутим током јуна 1941. године он је постао и логор за противнике Рајха, укључујући и

⁸ Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 135.

⁹ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941-1944*, I, Beograd 1979, 255; Zoran Janjetović, *Collaboration and Fascism under the Nedić regime*, Belgrade 2018, 89.

¹⁰ Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942-1944*, Београд 2021, 130-138.

¹¹ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд 2014, 203 и др.

¹² Немања Девећ, *За партију и Тита: Партизански покрет у Србији 1941-1944*, Београд 2021, 97-99.

¹³ Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 156-157.

¹⁴ *Logor Banjica: Logoraši: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*: I, Beograd 2009, 63-68.

¹⁵ Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 180, 183.

¹⁶ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 36.

расно и политички неподобне. Званично је у септембру 1941. године опасан жичаном оградом и основан као Прихватни логор Ниш и временом је постао главни инструмент репресије у читавој југоисточној Србији. Налазио се у згради магацина коњичког пука предратне Југословенске војске, који је служио за чување сточне хране и евентуално као коњушница. Налазио се недалеко од железничке станице, па је незванично по њој назван Логор на Црвеном крсту. У овом логору су током рата заточене хиљаде људи који су из различитих разлога сматрани противницима окупационог режима. Поред тога, као крајњи инструмент агресивне репресије немачки окупатор је од почетка 1942. године искористио и бивше стрелиште војске Краљевине Југославије на Бубњу, у широј околини тадашњег језгра Ниша. Ово место је пре рата коришћено за војне вежбе, док је током окупације на том месту извршен велики број масовних стрељања. Усмрћене жртве су на лицу места сахрањиване у велике и дехуманизујуће масовне гробнице.¹⁷ За то време, у строго контролисаној јавности, посебно у најтиражнијем листу *Ново време*, о злочинима уопште није било речи.¹⁸ Након рата, углавном је у историографији, али и дневно-политичкој употреби помињана бројка од око 10.000 људи стрељаних на Бубњу.¹⁹

Тако је Бубањ на ободу Ниша постао једно од главних стратишта у окупираној Србији. Највеће се ипак налазило у београдским Јајинцима, док је широм Србије постојало још много стратишта и масовних гробница. Број људи који су на овим местима усмрћени, а затим и покопани представљао је опасност по Трећи рајх, посебно у време снажне офанзиве и продора Црвене армије. Управо из тих разлога донета је одлука да се масовне гробнице откопају, а посмртни остаци жртава униште.

Специјална акција 1005 у окупираној Србији

У организацији ове акције уклањања трагова злочина Блобел се на локалном простору ослонио на највише полицијске дужноснике, обезбеђујући координацију са вишим СС и полицијским вођом, полицијским генералом Аугустом Мајснером, као и њему подређеним заповедником Полиције безбедности и Службе безбедности, др Емануелом Шефером.

¹⁷ Дејановић, Живковић, Миловановић, Стаменковић, *Ниш у вихору Ослободилачког рата*, 254-257, 299-301; Миловановић, *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, 65, 75-81; Зоран Милентијевић, *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Ниш 1978, 10-23; Зоран Милентијевић, *Логор Црвени крст*, Ниш 1980, 3; Иван Митић, *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, Ниш 2015, 5-6; Небојша Озимић, *Логор на Црвеном крсту*, Ниш 2012, 3-4.

¹⁸ Милена Жикић, Бобан Јанковић, *Ниш у листу Ново време 1941-1944*, Ниш 2014.

¹⁹ Дејановић, Живковић, Миловановић, Стаменковић, *Ниш у вихору Ослободилачког рата*, 301.

Блобел је такође за свог директног изасланика на овом простору именовано Вилхелма Темпела, и задужио га за организацију читаве акције. Шефер је заједно са првим човеком београдског Гестапоа, Бруном Затлером, делегирао личности из Полиције безбедности и формирао локалну Специјалну акцију 1005. Питање полицијске контроле и обезбеђења поверено је Стражарској чети „Бојтен“ (Wachkompanie „Beuthen“), која је након чувања Солунског гета упућена у окупирану Србију током октобра 1943. године. Самом ексхумацијом и спаљивањем лешева командовао је капетан Шуцполиције Вилхелм Гринвалд, док је физички рад обављала група Јевреја, Рома и Срба, који су у претходном периоду ухапшени и углавном интернирани у логор.²⁰

Сам начин рада био је врло сличан већ описаном на другим просторима широм источне Европе, са напоменом да од случаја до случаја постоје разлике у детаљима. Према опису Момчила Дамњановића, једног од преживелих „принудних гробара“, откопавање лешева одвијало се у изузетно тешким физичким и психичким условима. Затвореници су оковани, и слабо покретни у условима снега, леда и хладноће ископавали лешеве у фази распадања, који су надаље ређани на ломачу одигнуту око пола метра од земље. Посмртни остаци жртава стављани су уздуж, а затим и попречно. Након што би гомила лешева нарасла, паљена је уз помоћ дрвета и моторног уља, све док се ватра у потпуности не разбукти. Када би се сатима касније пожар угасио, испод ломаче су остајали само пепео, остаци несагорелих костију и метални предмети жртава.²¹

Ретки и данас доступни извори говоре да је у оквиру ове акције ексхумација, а затим и спаљивање лешева изведено најпре у Јајинцима, затим у Јабуци код Панчева, Бечкереку, Кикинди и на крају у Нишу.²² Хронологија догађаја није у потпуности јасна, али је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача утврдила да је рад на спаљивању лешева у Јајинцима изведен од 6. новембра 1943. године, до 2. априла 1944. године, након чега је поменута јединица прешла на друге просторе.²³ Такође, Штегеман Хари, један од полицајаца који су припадали јединици за обезбеђење Специјалне акције 1005, након рата на саслушању је навео да је рад на спаљивању лешева у Нишу започет средином јуна 1944. године.²⁴

²⁰ Angrick, *Aktion 1005*, 913-915.

²¹ АЈ, 110-613-468/469, Исказ Момчила Дамњановића.

²² ВА, На, 32-3-20. Saslušanje Stegemann Harry-ja; АЈ, 110, inv. br. 18.529, Saslušanje Stegemann Harry.

²³ АЈ, 110-613-468, Реферат о изграђивању пећи за спаљивање лешева по београдским логорима и о ископавању и спаљивању побијених жртава у Јајинцима.

²⁴ ВА, На, 32-3-20. Saslušanje Stegemann Harry-ja; АЈ, 110, inv. br. 18.529, Saslušanje Stegemann Harry.

Спаљивање лешева у Нишу: искази сведока

Организација акције спаљивања лешеваа у Нишу, као и на другим местима стриктно је забрањивала приступ цивилима. Такође, у Нишу су са стражарских положаја уклоњени чак и бугарски војници, док су постављене појачане немачке страже, којима се очито једино веровало.²⁵ Управо из тих разлога, до данас су нам позната свега три исказа сведока, које је прикупила Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а који конкретно говоре о уклањању трагова злочина у Нишу.

Сва три сведока слажу се у ставу да је спаљивање лешева трајало 20 или 21 дан током лета 1944. године, док се у два исказа наводи да је читав рад на обезбеђењу Бубња, ограђивању, ископавању, спаљивању, затим затрпавању масовних гробница, и на крају растављању ограде трајао око два месеца.²⁶ Сведок Тодор Миленковић, јорганџија, лично је видео да се Бубањ ограђује кочићима, на које се качи тршчана ограда. Њена сврха била је да овај простор одвоји од погледа цивила споља. Из разговора са бугарским војницима дознао је да су Немци уклонили њихове страже, а затим поставили своје полицајце и започели са спаљивањем лешева.²⁷

Сведок Вићентије Ђорђевић, који је био чувар општинског имања на Бубњу, као и Рака Панић, земљорадник, посматрали су ископавање и спаљивање лешева лично. Ђорђевић је за то искористио оближње узвишење, док је Панић све посматрао из сопственог винограда који се налазио преко пута Бубња. Оба сведока, као и Миленковић, потврђују да су лешеве вађени из земље и преношени од стране италијанских ратних заробљеника на укупно три места где су прављене велике ломаче. Сведоци се такође слажу у опису да се пламен издизао око 20 метара у висину, док се читавом околином ширио неподношљив непријатан мирис, настао од лешева који су горели.²⁸

Једино неслагање сведока запажа се у одређивању тачне временске динамике рада. Наиме, чувар Вићентије Ђорђевић, који је лично посматрао уклањање трагова злочина, објаснио је да се спаљивало само дању.²⁹ За

²⁵ АЈ, 110-525-101, Исказ Тодора Миленковића, 19.2.1945.

²⁶ АЈ, 110-525-82; Исказ Вићентија Ђорђевића, 14.2.1945; АЈ, 110-525-97, Исказ Вићентија Ђорђевића, 19.2.1945; АЈ, 110-525-101, Исказ Тодора Миленковића, 19.2.1945; АЈ, 110-525-101, Исказ Раке Панића, 19.2.1945.

²⁷ АЈ, 110-525-101, Исказ Тодора Миленковића, 19.2.1945.

²⁸ АЈ, 110-525-82; Исказ Вићентија Ђорђевића, 14.2.1945; АЈ, 110-525-97, Исказ Вићентија Ђорђевића, 19.2.1945; АЈ, 110-525-101, Исказ Тодора Миленковића, 19.2.1945; АЈ, 110-525-101, Исказ Раке Панића, 19.2.1945.

²⁹ АЈ, 110-525-82; Исказ Вићентија Ђорђевића, 14.2.1945; АЈ, 110-525-97, Исказ Вићентија Ђорђевића, 19.2.1945.

разлику од тога, Тодор Миленковић, који је о овоме слушао од бугарских војника, децидирано је навео да је спаљивање почињало у 2:30 током ноћи и трајало даље према јутру.³⁰ О овом питању, трећи сведок, Рака Панић, није се изјаснио, па оно остаје готово потпуно отворено.

Закључци са увиђаја Државне комисије

Народноослободилачки покрет је свестан тешких злочина немачких окупатора још на Другом заседању АВНОЈ-а успоставио Државну комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, чији је задатак био да прикупља информације о злочинима, пре свега у сврху послератних судских процеса.³¹ Њој подређена била је Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Ова комисија радила је у садејству са локалним управним органима, па је тако већ 16. јануара 1945. године, док је рат на територији Југославије још увек трајао, извршила увиђај на месту Бубањ.

На терен су у 9 часова ујутру изашли др Димитрије Марчетић, члан градског поглаварства, заједно са секретаром Срђаном Микелићем. Њихов увиђај трајао је укупно три сата и том приликом утврђене су веома значајне чињенице. Наиме, поменута двочлана Комисија забележила је промене које је место Бубањ доживело у односу на предратни период, пре свега у погледу зграда и шуме која га је окруживала. Након тога утврдили су распоред масовних гробница и ровова, као и згаришта која су остала као траг спаљивања лешева.³²

Комисија је угрубо реконструисала распоред постојећих и однешених зграда, као и сам ток довођења затвореника, њиховог свлачења, стрељања, а затим и сахрањивања. Утврђен је тачан положај и димензије три велике и две мање масовне гробнице, као и неколико великих ровова. Наиме, на северној страни Бубња уочене су две велике гробнице које је делило пола метра земље. Биле су дугачке 29 и 28 метара, широке по пет метара, и према исказима сведока дубоке око три метра. Затим, између великих ровова Комисија је пронашла масовну гробницу дугу 21,5 метара, широку 2,5 метара и дубоку такође 2,5 метара. Надаље, према западној страни Бубња пронађене су две мање гробнице од по пет метара дужине и три метра ширине.³³

³⁰ АЈ, 110-525-101, Исказ Тодора Миленковића, 19.2.1945.

³¹ Stevan Đorđević, Zoran Vučinić, „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943-1948: organizacija, metodologija i iskustva“, *Правни живот*, 12/2015, 137-146.

³² АЈ, 110-525-43, Записник комисије о увиђају извршеном на месту Бубањ у Нишу, 16.1.1945.

³³ Исто.

Поред свега наведеног комисија је лоцирала и укупно три згаришта. Једно се налазило јужно од великих ровова и било је дужине три и ширине два метра. Друго згариште било је лоцирано иза бараке где су вршена стрељања, али његове димензије нису наведене. Треће згариште налазило се поред масовних гробница првих жртава, и било је највеће – дужине пет и ширине такође пет метара. Поред тога, комисија је на згариштима пронашла остатке нагорелих костију, док је на првом месту спаљивања пронађена и „смеса од стакла, која је, вероватно, служила за што брже спаљивање костију.“³⁴

Међутим, овај увиђај био је само начелан, с обзиром да је убрзо образована знатно ширира Анкетна комисија, која је од истог 16. до 18. фебруара 1945. године, извршила знатно подробнији увид у стање на месту Бубањ, укључујући и ексхумацију на појединим тачкама. Наиме, ова Комисија је била деветочлана и састављена од тројице судија, секретара окружног и секретара градског повереништва, затим двојице лекара, једног свештеника и једног котлара Железничке радионице.

Утврдила је прецизније димензије ровова и масовних гробница, али и пронашла највеће згариште у близини поменуте бараке, и то дужине скоро 50 метара и ширине три метра. Комисија је закључила да се „и на једном и на другом огњишту (згаришту, прим. Р. Т.) налазе остаци спаљених костију. Ове угљенисане кости показују јасну структуру хелиција костију. Површина ових угљенисаних костију је сјајна, и показује сјај, што указује на извесна уља којима су поливане, ради повећања температуре за што боље и брже спаљивање.“ Поред тога на лицу места уочено је и да „околина ових јама и ровова обилује многобројним остацима текстилних материјала разних боја и квалитета, од рубља и одела, како мушког тако и женског.“³⁵

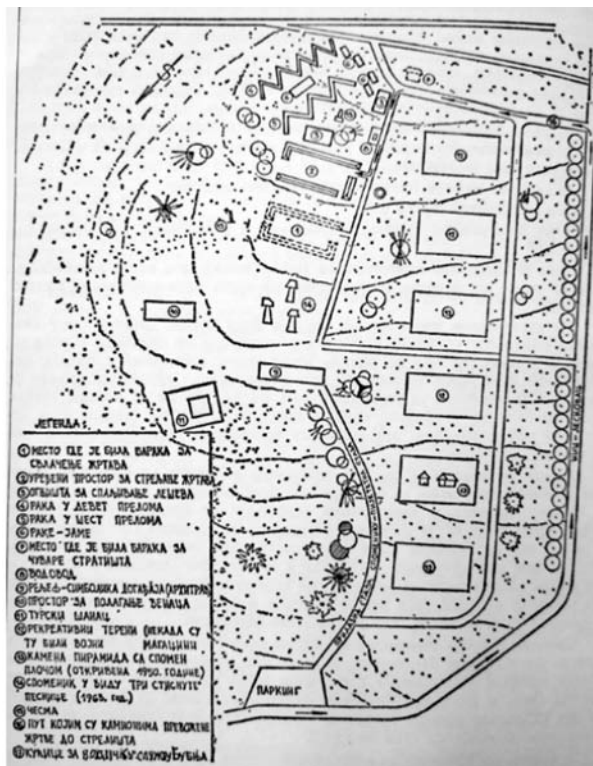
Поврх свега Анкетна комисија је извршила укупно 12 копања да се утврди пресек свих пронађених бивших масовних гробница, са ширином од једног и дубином од два и по метра. Тако је закључено „да је земљиште растресито, чак и у оним јамама које се налазе северозападно од бараке, а у којима су по исказу сведока закопани Јевреји и осуђеници Казненог завода. У свим случајевима, до самог дна јаме, налазе се омањи комади људских костију. У једној јами је нађена људска коса, слепљена кречом, као и један људски нокат од руку, на коме је чак везивно ткиво сачувано. У једној јами нађена је цела кост „жбица – радијус“ и поред ове кости, нађене су кости ручног и доручног зглоба. Поред тога, нађени су и предмети који тешко труле, а припадали су људима, као муштиккле, дугмад од веша, од одела (...). У извесним слојевима земље приликом копања наилази се на кречне састојке пепела и угља, као и јако смрдљивих материја, које су биле у

³⁴ Исто.

³⁵ АЈ, 110-525-44, Записник Анкетне комисије за утврђивање масовних убистава од стране окупатора у времену окупације, извршене у Нишу на месту Бубањ, 27.2.1945.

великој количини у близини дна и на самом дну. Дно је сивкасто обојено и цело потпуно натопљено материјама труљења органског порекла, које јако заудајају, толико да се није могло дисати. Ова чињеница доказује да је било труљења органског порекла.³⁶

Тако је комисија комбинујући сопствени увид у стање унутрашњости некадашњих масовних гробница заједно са исказима сведока констатовала да су у јамама закопани људски лешеве, у великом броју грубо и масовно убијених жртава. Такође, закључак Комисије појаснио је да су судећи по структури и дубини јама лешеве били сахрањени у неколико слојева једни преко других. И поврх свега закључено је да је окупатор „да би утро траг овог масовног убијања, и отежао утврђивање броја и идентитета убијених личности, према казивању сведока и нађеним остацима (...) своје жртве вадио из земље, поливао извесном материјом, која је изазивала по свој прилици високу температуру, да би што брже и што боље сагорели лешеве. Затим је преко затрпаних ровова и јама прелазео тенковима и ваљцима, да би се терен поравнао и не би распознавао с поља.“³⁷

Илустрација 1: Скица стратишта на Бубњу.

Извор: Миловановић, *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, 78.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

Закључак

Све напред наведено говори нам о неколико чињеница. Најпре истраживање стратишта и масовних гробница изузетно је сложено пре свега на местима где је Специјална команда 1005 обавила ископавање и спаљивање лешева. Због конспиративног приступа нацистичких полицајаца, као и строге контроле евентуалног ширења информација, извори, а посебно они сачувани до данас, изузетно су ретки. Слично као и на другим просторима источне и источног дела централне Европе, неопходно је ослонити се на ретке, али у овом случају драгоцене исказе сведока. Они дају одређени увид у извођење ексхумације и спаљивање лешева, али многа питања остављају потпуно отвореним.

За разлику од тога, слабост исказа сведока употпуњују истраживања на терену. У том смислу овде је апсолутно драгоцену чињеницу да су две комисије, задужене за истраживање злочина окупатора на локалном простору веома рано, већ почетком 1945. године, направиле сопствена истраживања самог терена и земљишта, извлачећи конкретне закључке у погледу свега што се на простору Бубња догађало током окупације. У складу са тим, а имајући у виду све закључке које је могуће извући из ових извора, можемо констатовати да је чињеница да се на простору Бубња у лето 1944. године одвијало ископавање масовних гробница, а затим и уклањање трагова злочина. Међутим, неки додатно конкретнији и ближи подаци, осим већ изнетих у овом чланку, остају непознати, до евентуалне појаве нових извора.

Необјављени извори:

Архив Југославије, 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Војни Архив, Немачка архива

Литература:

Angrick, Andrej. *Aktion 1005: Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen*, Göttingen 2018.

Arad, Yitzhak. *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana University Press 1987.

Arad, Yitzhak. „Operation Reinhard“: Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka“, *Yad Vashem Studies*, XVI (1984), 205-239.

Божовић, Бранислав. *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд 2014.

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji: kvistinska uprava 1941-1944*, I-II, Beograd 1979.

Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970.

Девић, Немања. *За партију и Тита: Партизански покрет у Србији 1941-1944*, Београд 2021.

Дејановић, Драгољуб, Живковић, Драгослав, Миловановић, Мирослав, Стаменковић, Ђорђе. *Ниш у вихору Ослободилачког рата (1941-1945)*, Нови Сад 1968.

Dorđević, Stevan, Vučinić, Zoran. „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943-1948: organizacija, metodologija i iskustva“, *Правни живот*, 12/2015, 137-146.

Жикић, Милена, Јанковић, Бобан. *Ниш у листу Ново време 1941-1944*, Ниш 2014.

Janjetović, Zoran. *Collaboration and Fascism under the Nedić regime*, Belgrade 2018.

Logor Banjica: Logoraši: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944), I-II, Beograd 2009.

Longerich, Peter. *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press 2010.

Милентијевић, Зоран. *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Ниш 1978.

Милентијевић, Зоран. *Логор Црвени крст*, Ниш 1980.

Миловановић, М. Мирослав. *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, Београд – Ниш 1983.

Митић, Иван. *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, Ниш 2015.

Озимић, Небојша. *Логор на Црвеном крсту*, Ниш 2012.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.

Spector, Shumel. „Aktion 1005 – Effacing the Murder of Millions“, *Holocaust and Genocide Studies*, 2/1990, 157-173.

Стамболија, Небојша. *Српска државна стража 1942-1944*, Београд 2021.

Summary

Radoslav Tucović

**SPECIAL ACTION 1005 AND THE REMOVAL
OF NAZI CRIME TRACES IN NIŠ IN 1944. YEAR:
NEW SOURCES**

Nazi Germany committed many atrocities throughout Europe during World War II. However, as the tide of the war shifted in favor of the Soviet Union, the leaders of the Third Reich realized that the mass graves in central, eastern, and southeastern Europe are a potentially great danger. If Germany were defeated, the Soviet Union could easily document and present to the entire political world the grave crimes committed by the Nazis through exhumations.

For these reasons, the bureaucratic apparatus of the Third Reich organized Special Operations 1005, which excavated and burned the bodies of war victims in many places. This type of operation was also carried out in occupied Serbia. After the largest execution site, which was located in the vicinity of Belgrade, the bodies were also burned in Niš. The testimonies of witnesses who observed the burning or heard about it from direct witnesses are analyzed in this article, and thanks to them, the methodology of the work has been roughly reconstructed. In addition, after the liberation, inspections were carried out at the site of Bubanj in Niš, as well as trial excavations, on the basis of which assessments were made. They confirmed that mass graves were indeed located at that site, and that they were burned at the end of the war.

